

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVANDA XALÇAÇILIĞIN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Məqalədə Naxçıvanda xalçaçılığın inkişafı tarixindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, xalçaçılıq Azərbaycanın eramızdan bir neçə əsr əvvəl meydana gəlmiş, erkən orta əsrlər zamanı müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir. Qoyunçuluğun inkişafı, boyaq bitkiləri ilə zəngin olması bölgədə orta əsrlər zamanı xalçaçılığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Məqalədə, həmçinin xarici ölkələrin muzey və kolleksiyalarında saxlanmış Naxçıvan xalçaları haqqında məlumat verilməmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, xalça, muzey, orta əsrlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər çərçivəsində xalq yaradıcılığı, xalqın adət və ənənələrini özündə əks etdirən dekorativ tətbiqi sənət nümunələrinə diqqət və qayğı xüsusi yer tutur. Məhz bu diqqət və qayğının nəticəsi olaraq 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyi yaradılmışdır. Əvvəllər Xan sarayında fəaliyyət göstərən muzey 2010-cu ildə yeni binaya köçürülmüşdür. Muzeyin ekspozisiyası yeni eksponatlarla zənginləşdirilmişdir. Həmçinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu qədim dekorativ tətbiqi sənət növünün inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra təşkilati işlər həyata keçirilmiş, Naxçıvan Regional Peşə Tədris Mərkəzində "Xalçaçılıq" üzrə peşə kursları açılmış, Naxçıvan Qızlar Liseyində "Tikiş, toxuculuq və xalçaçılıq" dərəcəsi yaradılmış, Naxçıvan Biznes Mərkəzi Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin xalq yaradıcılığı emalatxanasında xalça toxunması təşkil olunmuşdur. Sonrakı bu sahəyə dövlət qayğısının yeni təzahürü olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Mehdiyev 7 fevral 2009-cu ildə xalçaçılıq sənətini də özündə birləşdirən xalq yaradıcılığı ilə əlaqədar "Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq Yaradıcılığı Günlərinin keçirilməsi haqqında" sərəncam imzaladı. Naxçıvanın qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olduğunun vurğulandığı sərəncamın preambula hissəsində xalçaçılıq sənətinə də toxunulur və qeyd olunur ki, "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar xalq yaradıcılığının mühüm qolu olan el sənətkarlığının 5-7 minillik inkişaf yolu keçdiyini sübuta yetirir. Qədim xalq sənəti sahələri olan duluculuq və daşış-

ləmə Neolit, metalizmə isə Eneolit dövründən məlum idi. ...Naxçıvanda sənətkarlıq daha da inkişaf etmiş, xalq sənətinin ağacışləmə, misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik, boyaqçılıq, dabbaglıq, dülgərlik, toxuculuq xüsusilə də xalçaçılıq kimi sahələri genişlənməmiş, Naxçıvanın zövqlə hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları və zərgərlik məmulatları böyük şöhrət qazanmışdır" (13, s. 399-400).

Bu sərəncamın ardınca Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin IV çağırış IV sessiyasında 2012-ci il Ali Məclis Sədri tərəfindən "Milli dəyərlər ili" elan olunmuşdur. İstər Xalq Yaradıcılığı Günlərinin keçirilməsi haqqında sərəncam, istərsə də Milli dəyərlər ili muxtar respublikada xalçaçılığın inkişafında mühüm rol oynadı. "Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu" xalçaları haqqında əsər yazıldı (4) və altı dildə nəşr olundu, bir sıra əlavə işlər görüldü. Bu yaxınlarda bu istiqamətdə daha bir uğurlu addım atıldı. "Naxçıvan xalçaçıları" adlı möhtəşəm əsər hazırlandı (10), "Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu" jurnalı işıq üzü gördü (5) və 8 noyabr 2013-cü ildə Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyinin yenidənqurmada sonra qeyd olunan bu yeni nəşrlərin, "Naxçıvan xalçaları" sənədli filmi və Xalça muzeyinin internet saytı ilə birlikdə yüksək səviyyədə təqdimat mərasimi keçirildi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov mərasimdə iştirak və çıxış etdi. Yiğcam, ancaq proqram xarakterli çıxışında Ali Məclisin Sədri Naxçıvan bölgəsində xalçaçılığın tarixinə, bu sənət növünün inkişaf yoluna nəzər salmış və demişdir: "Xalça toxumaq sənəti tarixən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda aparıcı peşə sahələrindən biri olmuşdur. Təbiəti, ictimai və mədəni inkişaf səviyyəsi, həyat və məişət şəraiti Naxçıvanda xalçaçılığı hələ uzaq keçmişlərdə sənətkarlığın mühüm sahələrindən birinə çevirmişdir. Bu ərazidə istehsal olunan iri ölçülü, qalın toxunmuş malik xovlu və xovsuz xalçalardan məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş ibtidai gil cəhrlər və sümükdən hazırlanmış iy ucları Naxçıvanın qədim toxuculuq mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Orta əsr müəllifləri Naxçıvanda xalçaçılığın geniş vüsət alması və bu ərazidə toxunan xalçaların şöhrət qazanması barədə öz əlyazmalarında dəyərli məlumatlar vermişlər (16, 9 noyabr 2013-cü il)".

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri və xalçaçılığın tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar təsdiq edir ki, bu sənət növü Azərbaycanda eramızdan bir neçə əsr əvvəl meydana gəlmiş, erkən orta əsrlər zamanı müstəqil sənət növünə çevrilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvan şəhərində xalçaçılıq sənəti nəinki inkişaf etmiş, hətta böyük şöhrət qazanmışdı. Ona görə də tədqiqatçılar haqlı olaraq Naxçıvan bölgəsini, xüsusilə Naxçıvan şəhərini Azərbaycan xalçaçılıq məktəbinin mühüm mərkəzlərindən biri olması fikrindədirlər.

Azərbaycan xalçaçılıq sənəti çox böyük inkişaf yolu keçmiş, xalça ustaları bu sənətə çox yaradıcılıqla yanaşmış, toxucular öz işlərində yerli xüsusiyyətləri nəzərə almış, nəticədə Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin müxtəlif qrupları sırasın-

da Quba-Şirvan, Qarabağ, Gəncə-Qazax və Naxçıvan-Təbriz qrupları açıq-aydın seçilməyə başlamışdır.

İnsanların qidalanmasında böyük rol oynayan dadlı ətina, südünə, toxuculuqda əvəzsiz xammal olan yüksək keyfiyyətli yununa olan tələbatla əlaqədar hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda və onun qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda qoyunçuluğun əsas təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilməsi bu ərazidə toxuculuğun, o cümlədən xalçaçılığın inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

Naxçıvanın əsas ərazilərindən olan Culfa bölgəsinin və ətrafının, sonralar Azad-Ciran adlandırılan bu ərazinin xalçaçılıqda geniş istifadə olunan təbii boyaq bitkisi olan boyaqotu (marena) ilə zənginliyi də ərazidə xalçaçılığın, ümumiyyətlə, toxuculuğun inkişafını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Həmçinin, qeyd olunan ərazidə dünyanın digər yerlərində çox da rast gəlinməyən, boyaqçılıqda əvəzsiz xammal hesab edilən qırmızı böcəklə zəngin olması da toxuculuğun və onun əsas sahələrindən biri olan xalçaçılığın yüksək səviyyədə inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır. El arasında "Qırmız" adlanan keyfiyyətli tünd-qırmızı rəngin istehsalında əvəzsiz xammal olan qırmızı böcəyin yığılmasından bəhs edən M.Vəliyev (Baharlı) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan" kitabında qeyd edir ki, Gəncə və Naxçıvan quberniyalarının məhsul verməyən çöllərində, xüsusən də, Arazyanı vadinin bataqlıq və soranlıq torpaqlarında qırmızı böcək adlanan və olduqca bahalı qırmızı boya verən xüsusi qiymətli həşəratə rast gəlinir. O çox kiçikdir, boz, qırmızı və ağ rəngdə olur. Dinc vaxtlarda hər il orta hesabla göstərilən quberniyaların kənd əhalisi təxminən 500 pud qırmızı böcək yığır və boyaqçı sənətkarlara satırdı (15, s. 117). Qeyd etmək yerinə düşər ki, Culfa və ətrafında toplanan boyaqotu (marena) və qırmızı böcək yerli tələbatı ödəməklə yanaşı xarici bazarlara da çıxarıldı və həmin bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. Ona görə də Culfa orta əsrlər zamanı boyaqotu və qırmız ixrac edən mühüm mərkəzə çevrilmişdi.

Həmçinin, Ordubad bölgəsinin qədim zamanlardan mühüm ipəkçilik mərkəzinə çevrilməsi, burada yüksək keyfiyyətli ipək istehsal edilməsi isə Naxçıvanda ipək xalça toxunması üçün xammal bazası olmuş və bunun üçün münbit şərait yaratmışdır. Beləliklə, Naxçıvanda gözəl yun xalçalar toxunması işi genişlənmişdir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan bölgəsinin qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən sayılan Culfa şəhərinin adının izahı variantlarından biri kimi farsca "self" (əyirici) sözü ilə əlaqələndirilməsi (11, s. 46, 92; 14, s. 4) faktı da burada ipək əyiriciliyinin, dolayısı ilə toxuculuğun inkişafından xəbər verən mühüm faktlardır.

982-ci ildə ərəb dilində qələmə alınan "Hüdəd əl-Ələm" əsərində Azərbaycan xalçalarından bəhs olunur və qeyd edilir ki, "Muğan öz çuval və palazları, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili, xalça, tumanbağı (qaytan) və sairə toxuma məmulatları ilə, Ərdəbil və Şirvan isə ipək və yundan toxunmuş rəngli parçaları ilə şöhrət qazanmışdır" (20, s. 32b, 33a). XI-XII yüzilliklərdə Azər-

baycannın iri iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri Atabəylərin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik idi. Şəhərdə müxtəlif sənət sahələrini təmsil edən mahir ustalar – toxucular, bənnalar, çini qab və ağac emal etmə ustaları, zərgərlər və başqa sənətkarlar çalışırdılar. Şəhərin sənətkarlıq istehsalında toxuculuq və onunla bağlı olan sahələr – Çin parçası (xətai), zərif örtük, xalça, keçə, çuxalıq yun parça, hamam fitələri üçün nazik şal və pambıq parça istehsalı mühüm rol oynayırdı (2, s. 406-407). Burada nadir xalça növlərindən olan gözəl zili, şəddə, vərni, kilim və sair toxunurdu. Xalçaçılığın tarixi ilə məşğul olan alimlərin fikrincə şəddə və vərninin mənşəyi Naxçıvana məxsus olmuş və onlar zaman keçdikcə başqa yerlərə yayılmışdır (8, s. 5; 9, s. 103).

X-XII əsrlərdə Naxçıvanda xalçaçılıq o dərəcədə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, Azərbaycan şəhərlərində toxunan müxtəlif növ xalçaların ornament və təsvirlərinin tərtibatında naxçıvanlı sənətkarların əl işlərindən istifadə olunmuşdur. Görkəmli xalça ustası və tədqiqatçısı L. Kərimov bu haqda qeyd edir ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan xalçaların bədii tərtibatında Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvani kimi görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının yaxından iştirak etdiyini ehtimal etmək olar (7, s. 59).

Zamanəməzədək gəlib çatan qədim Azərbaycan xalçaları çox təəssüflərlə olsun ki, orta əsrlərdən bəri müxtəlif vasitələrə dünyanın bir sıra yerlərinə aparıldığından ölkəmizin muzeylərində deyil, başqa ölkələrin muzeylərində saxlanmaqdadır. Məsələn, İstanbulun "Türk və İslam muzeyi"ndə tamaşaçılara təqdim olunan XIII-XIV əsrlərə aid xalça indiyədək gəlib çatan ən yaşlı Azərbaycan xalçası hesab olunur (1, s. 354). Berlin İncəsənət muzeyinin Şərq bölməsində isə qədim süjetli xalçalarımızdan XV yüzilliyə aid olan "Qazax" xalçası nümayiş etdirilir.

XV yüzillik Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə istər ölkə daxilində, istərsə də xarici bazarlarda Azərbaycan xalçalarına böyük tələbat vardı. Bu xalçalar, onların üzərində işlənən ornament və təsvirlər, çeşnilər orta əsr miniatür ustalarının diqqətini cəlb etdiyi kimi, Qərbin İntibah dövrü rəssamlarının da marağına səbəb olmuş, onlar öz əsərlərində Azərbaycan xalçalarının surətlərini əks etdirmişlər. Məsələn, Niderland rəssamı Hans Memlinqin (1433-1494) 1472-ci ildə çəkdiyi məşhur "Məryəm öz körpəsilə" boya əsərində Quba-Şirvan tipli xovlu Azərbaycan xalçası, venesiyalı Karlo Krivellonun (1430-1493) "Müjdə" əsərində Gəncə-Qazax xalçası, başqa bir italyalı rəssam Dominiko de Bortalonun "Findlinqin toyu" əsərində Qazax xalçası təsvir edilmişdir (1, s. 354; 3, s. 114).

XVI yüzillikdə həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcminin artması baxımından öz inkişafının xüsusi mərhələsinə keçən Azərbaycan xalçaları şəhər və kənd əhalisinin geniş kütlələrinin, sarayların, feodal əyanların çadırlarının başlıca elementi olmuşdur. ...Qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş ipək xalçalar

Qızılbaş ayanlarının başlıca məişət tələbatından birinə çevrilmişdi (3, s. 229). XVII əsrdə də yüksək inkişaf səviyyəsində olmuş bu sənət növü sonrakı vaxtlarda da sənətkarlığın aparıcı sahələrindən biri olmuş, Azərbaycanda xalçaçılıq üzrə iri mərkəzlər yaranmışdır.

Rus tədqiqatçısı A.Piralov 1913-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi kitabında xalçaçılıqla əlaqədar çox maraqlı statistik məlumatlar vermişdir. Alimin məlumatına görə, 1912-ci ildə Gəncə vilayətinin 222 kəndində 33069 nəfər kустar xalçaçı olmuşdur ki, bu da kəndlərdə yaşayan əhalinin 49 faizini və həmin vilayətdə olan kустarların 56 faizini təşkil edirdi. Həmin tarixdə Quba vilayətinin 111 kəndindən 97-sində 39979 xalçaçı işləyirdi ki, bu da Quba vilayətində çalışan kустarların 81 faizini təşkil edirdi (18, s. 56, 59, 78).

Naxçıvan bölgəsinin kənd tipli yaşayış məskənlərində yaşayan yaşlı əhalinin şahidliyinə görə, Naxçıvanın bütün kəndlərində qadınlar, xüsusilə qız uşaqları xalça toxumağı bacarmışlar və onlar qış dövründə, başqa sözlə desək yaz, yay, payız təsərrüfat işlərinin qurtarmasından sonra xalça toxumaqla məşğul olmuşlar. Həm də bu işi yerinə yetirərkən qohum və qonşuların qadınlarının köməyindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bölgədə xalçaçılığın geniş yayılması səbəbindəndir ki, "Naxçıvan əbədələri ensiklopediyası"nda "Naxçıvanın elə bir kəndi tapılmaz ki, orada xalçaçılıq sənətinin hansısa bir növü ilə məşğul olmasınlar" fikri xüsusi olaraq vurğulanmışdır (12, s. 357). Ona görə də A.Piralovun Gəncə və Quba vilayətlərinin təmsalında xalçaçılıqla əlaqədar təqdim etdiyi yüksək rəqəmləri tam mənəsi ilə Naxçıvan bölgəsinə də aid etmək olar.

Qədim və orta əsrlər dövründən bəri insanların rahatlığını təmin edən vasitəyə çevrilən xalça insanların məişətinə o dərəcədə çox daxil olmuşdur ki, əə gedən qızlara cehiz kimi müxtəlif növ xalça nümunələri də verilməsi bir həyat normasına çevrilmişdi. Cehizlik xalçalar isə adətən əə gedəcək qızın özü və ya ailə üzvləri tərəfindən toxunurdu. Orta əsrlər zamanı, hətta XX yüzilliyin ortalarına qədər xalçaçılığın xalqımızın məişətində mühüm yer tutması səbəbindəndir ki, bu sənəti bacarmaq əə gedəcək qızların evdarlığının, iş-güc bilmələrinin göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilirdi. Yaşlı əhalinin dediyinə görə, hər hansı bir qıza elçiliyə gələn qadınlardan biri nişanlanacaq qızdan gizlicə "qızım, gəbə toxumağı bacarırsanmı?" deyə soruşarmış.

Azərbaycan xalçaları öz gözəlliyi ilə müxtəlif vaxtlarda əraziyə gələn əcnəbilərin diqqətini cəlb etmiş, onlar orta əsr dekorativ tətbiqi sənətimizin bu gözəl nümunələrini dəyər-dəyməzinə satın alaraq özləri ilə aparmış və ya başqa yollarla ölkədən çıxarılmışdır. Həmin nümunələrin bəziləri dünyanın bir sıra məşhur muzeylərinin və xüsusi adamların kolleksiyalarının bəzəyinə çevrilmişlər. Məhz bu cür satınalmaların, xəlvəti aparmaların nəticəsidir ki, bir sıra məşhur Azərbaycan xalçaları, o cümlədən 1539-cu ildə Təbrizdə Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş 56 kvadrat metrlik "Şeyx Səfi" xalçası Londonun "Viktoriya və Albert" muzeyində saxlanır. XIII-XVIII əsrlərə aid çoxlu Azərbaycan xalçaları İstanbulun "Türk və İslam əsərləri muzeyi"ndə mühafizə edilir. XVI

əsrə aid Qarabağ xalçaları ABŞ və Qərbi Avropa kolleksionerlərinin kolleksiyalarında, XVI əsrə aid Təbriz, XVII əsrə aid Qarabağ xalçaları ABŞ-ın Nyu-York şəhərindəki "Metropoliten" incəsənət muzeyində nümayiş etdirilir.

Xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılan Azərbaycan sənət abidələrinə xüsusi məqalələr silsiləsi həsr etmiş akademik Rəsim Əfəndinin tədqiqatlarından aydın olur ki, Fransanın "Dekorativ Sənətlər" və "Luvr" muzeylərində (6, 25.01.2008), Moskvanın "Dövlət Şərq Xalçaları muzeyi"ndə, "Elmi-Tədqiqat Bədii Sənaye İnstitutunun muzeyi"ndə (6, 28.02.2008), Türkiyənin İstanbul şəhərindəki "Türk və İslam əsərləri muzeyi"ndə, "Topqapı Sarayı muzeyi"ndə, "Xalça muzeyi"ndə, Konyanın "Mövlana muzeyi"ndə (6, 18.07.2008), Böyük Britaniyanın "Viktoriya və Albert muzeyi"ndə, Liverpul və Qlazqo şəhərlərindəki muzeylərdə, Londonun Nyu-Bond küçəsində yerləşən qədim şərq mallarının alveri ilə məşğul olan şirkətin kolleksiyasında (6, 01.10.2008), Londonda Ceyms Kristi şirkətinə məxsus olan Əntiq mallar mağazasında (6, 17.11.2008) və sair şəhərlərdə fəaliyyət göstərən muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda çoxlu Azərbaycan xalçaları nümayiş etdirilir.

Naxçıvanda xalçaçılıq sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsini arxeoloji materiallar, orta əsr qaynaqları və bir sıra digər faktlar sübuta yetirdiyi kimi, ərazidə indiyədək gəlib çatan maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən epigrafiya faktları da təsdiq etməkdədir. Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən və yerli əhali tərəfindən "Malik İbrahim qəbiristanlığı" adlandırılan məzarlıqda keçən yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində bir ədəd başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində ərəb dilində həkk edilmiş epigrafiya motiv-kitabə və ondan aşağıda xalça toxunuşunda istifadə edilən və bu işdə həlledici əhəmiyyətə malik olan iki ədəd həvə təsviri qeydə alınmışdır. Fəlsəfi doktoru dissertasiyasının yazılmasında istifadə etdiyimiz bu abidə üzərində həkk edilmiş kitabədən aydın olur ki, başdaşı Zeynəli adlı adamın qəbri üzərində qoyulmuşdur (19, s. 52). Xatirəsinə hazırlanmış başdaşı üzərində həvə təsvirlərinin həkk olunması, etnoqrafiya məlumatların da təsdiq etdiyi kimi, mərhum Zeynəlinin sağlığında – XVI-XVII yüzillikdə xalçaçılıqla məşğul olmasının göstərmək, vurğulamaq səbəbindən irəli gəlmişdir. Bu fakt – xalça toxunuşunda istifadə olunan alətin təsvirinin qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk olunmasına əsasən demək olar ki, xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin mühüm yaşayış məskənlərindən olan Ordubad şəhərində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, Zeynəli isə bu sənətin məşhur nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Yaxud da, tarixi daim Naxçıvan bölgəsi ilə sıx bağlı olan, hətta tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvan adı ilə yaradılan inzibati ərazi vahidlərinə daxil edilən Sisyay rayonunun Urud kəndində qeydə alınaraq tədqiq olunan sənduqə tipli iki ədəd qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən hana (xalça toxumaq üçün qurulan dəzgah) təsvirlərini, xalça toxumaq prosesini də burada xatırlatmaq yerinə düşər. AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tərəfindən 1961-ci ildə Urud qəbiristanlığında tədqiq və nəşr edilən bu abidələr üzərində həkk edilən təsvirlər

ərəzidə xalçaçılıq sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin abidələr sonralar erməni vandalları tərəfindən məhv edildikləri üçün M.Nemətin tədqiqatları (fotoşkillər və kitabələrin oxunuşu) həmin abidələr haqqında məlumat verən yeganə mənbələrdir.

Alimin tədqiqatlarından aydın olur ki, sənəduqələrdən biri hicri-qəməri təqviminə 992-ci ildə (miladi 1584-cü il) vəfat etmiş Aysoltanın xatirəsinə hazırlanmışdır (17, s. 72). Abidənin sağ yanında xalça toxunuşu səhnəsi təsvir olunmuşdur. Burada sol tərəfdə oturmuş qadın sağ əlində kirkit (xalça toxunuşunda istifadə olunan, sümükdən və ya ağacdən düzəldilmiş haçaagızlı alət) tutmuşdur. Sol əli sərbəstdir. Omun başı üzərində yundan sarınmış yumaq təsvir olunmuşdur. Bu qadından sağ tərəfdə hana (dəzgah) təsviri, ondan sağda isə ikinci bir qadın təsviri həkk edilmişdir. Oturmuş vəziyyətdə olan və sol əlində həyə alətini tutan bu qadın sağ əlini xalça toxunuşunda əsas xammal olan yunu darımağ üçün istifadə olunan yun darağının üstünə qoymuşdur. Həmin qadından yuxarıda yenə də kirkit, xalça toxunuşunda tez-tez istifadə olunan qayçı, yun ipik və yumaq təsviri həkk edilmişdir. M.Nemətin fikrincə burada xalça toxuma prosesi təsvir olunmuşdur (17, s. 49, 72, 188 – şəkil 1049).

Həmin qəbiristanlıqda M.Nemət tərəfindən tədqiq olunan başqa bir sənəduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfində isə sol tərəfdə hana (dəzgah), mərkəzdə əlində su qabı tutmuş insan, ondan sağ tərəfdə isə buxarı qarşısında əllərini yuxarı qaldırmış vəziyyətdə olan şaman təsviri həkk olunmuşdur (17, s. 49, 72-73, 188 – şəkil 1054).

M.Nemətin fikrincə, Naxçıvanın dağətəyi ərəzələrinin əhalisinin xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olması burada yun darıma, paltar, xalça, palaz, xaral, cecim, xurcun və başqa məişət əşyalarının düzəldilməsi üçün yun ipliğin hazırlanması işi inkişaf etmişdi. İnkişafı burada xırdabuynuzlu heyvandarlığın yayılmasına kömək etmiş xalçaçılıq Naxçıvanın dağətəyi rayonlarının əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Bunu həmçinin bu rayonların isti paltar və əşyalar tələb edən iqlim şəraiti də şərtləndirmişdir (17, s. 49).

Çox təəssüflər olsun ki, digər maddi-mədəniyyət nümunələrimiz kimi, xalçalarımız da bədnam və çorək itirən qonşularımız ermənilər tərəfindən XIX-XX yüzilliklərdə, xüsusilə XX yüzilliyin 50-60-cı illərində oğurluq və başqa vasitələrlə daşınaraq indiki Ermənistanı aparılmışdır. Ermənilərin həmin vaxtlar Kirovabad adlandırılan indiki Gəncə şəhərində toxunan sintetik xalçaları gətirərək kəndlərimizdə köhnəlmiş xalçalara – dekorativ tətbiqi sənətimizin gözəl nümunələrinə dəyişərək kütləvi surətdə Ermənistanı aparmalarını yaşlı nəsil yaxşı xatırlayır. Məhz bu daşımalar nəticəsində ələ keçirilən nadir xalçalarımızın bir hissəsi gizli yollarla xaricə keçirilərək baha qiymətə erməni kolleksionerlərinə satılmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, nadir xalçalarımızın böyük bir hissəsi müxtəlif ölkələrdə yaşayan, əslən erməni mənşəli xarici vətəndaşların şəxsi kolleksiyalarında toplanmışdır. Ölkəmizdən aparılan xalçaların bir hissəsi isə İrəvanın və indiki Ermənistanın başqa şəhərlərinin muzeylərində mühafizə

olunaraq erməni mədəniyyəti nümunələri kimi nümayiş etdirilməkdədir. Bu gün İrəvan şəhərindəki Tarix muzeyində nümayiş etdirilən qədim və məşhur "Naxçıvan" çeşnişi ilə tanınan və oxşarı Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinən xalça dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş tamaşaçılara ermənilərin "İcevan" xalçası adı ilə təqdim olunur (12, s. 354). Təəssüf ki, bu cür faktlar onlardır.

Təqdimat mərasimində Ali Məclisin Sədri muxtar respublikada son illərdə xalçaçılığın inkişafı ilə əlaqədar aparılan genişmiqyaslı işlərdən bəhs etməklə yanaşı, bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən də söhbət açmış və bu münasibətlə qeyd etmişdir ki, "Naxçıvan xalçaları, sadəcə, xalça deyil, bunlar həm də xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini və məişət tərzini özündə yaşadan qiymətli nümunələrdir. Ona görə də bu nümunələrin öyrənilməsi, tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi bundan sonra da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi Naxçıvan xalçaçılıq məktəbini elmi cəhətdən və sistemli şəkildə araşdırmalı, xalçaçılıq sahəsində unudulmaqda olan ənənələrin bərpaasına çalışmalı, Naxçıvan Dövlət Arxiv idarəsi ilə birlikdə xalçaçılıq məktəbinə dair elmi işlər hazırlamalıdır" (16, 9 noyabr 2013-cü il).

Xalçalarımızın təbliği, onların gənc nəsə tanıdılmasını vacib sayan Ali Məclisin Sədri Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təsviri incəsənət ixtisasında təhsil alan tələbələrini xalçaçılıq məktəbinə aid yeni nəşrlərlə tanış edilməsi, həmin nəşrlərin tədris planlarına salınması, Xalça muzeyində açığ dərslər keçilməsi haqqında tapşırıqlar vermişdir. Həmçinin, Ali Məclisin Sədri xalçaçılıq kurslarının təşkilinin bundan sonra da davam etdirilməsi, xalçaçılıqda istifadə olunan xammalın, təbii boyaların istehsalı və tedarikü üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi, xalça sənəti ənənələrinin yayıldığı ərazilərdə xalça istehsalının dəstəklənməsi, bölgədə yaşayan xalça toxuyanlar üçün zəruri şərait yaradılması, xalçaların təbliği işinin genişləndirilməsi, elmi əsaslarla yeni bələdçi kitablarının yaradılması və sair haqqında müvafiq nazirliklər və aid təşkilatlar qarşısında konkret vəzifələr qoymuşdur (16, 9 noyabr 2013-cü il).

Muxtar respublikada Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinin öyrənilməsi, təbliği və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin davamı kimi diqqəti cəlb edən təqdimat mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən alimlərə, təhsil işçilərinə, müvafiq nazirlik və təşkilatların əməkdaşlarına ünvanlanan istiqamətverici fikirlərin, tövsiyə və tapşırıqların, qarşıya qoyulan möhtəşəm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə başlanılması ilə, fikrimizcə, təqdimat mərasiminin keçirildiyi gün – 8 noyabr 2013-cü il Naxçıvan Muxtar Respublikasında xalçaçılığın tədqiqi, təbliği, inkişaf etdirilməsi və sair sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcına çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, bu mərhələ dekorativ-təbiiq sənətimizin möhtəşəm nümunəsi olan xalçaçılığın Naxçıvan Muxtar Respublikasında inkişafına özünün böyük töhfələrini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi / S.Əliyevlərin redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cüldə, II c., Bakı: Elm, 1998, 596 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cüldə, III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
4. Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu. Bakı: Elm, 2012, 80 s.
5. "Azərbaycan xalçaları" jurnalı. 2013, c. 3, № 8, 144 s.
6. "Elm" qəzeti.
7. Kərimov L. Azərbaycanda xalça incəsənətinin öyrənilməsinə dair / Azərbaycan incəsənəti, I c., Bakı, 1959.
8. Kərimov L. Azərbaycan xalçası. I c., Bakı-Leninqrad: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
10. Muradov V. Naxçıvan xalçaçıları. Bakı: Elm, 2013, 156 s.
11. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı: Elm, 1977, 240 s.
12. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
13. Rəsmi Sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 536 s.
14. Səfərlı H.F. Culfə bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
15. Vəliyev M (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
16. "Şərq qarısı" qəzeti.
17. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI –Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 c.
18. Пиралов А.С. Кустарные промыслы Кавказа. СПб., 1913.
19. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дисс. канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
20. Xudud al-Alem (рукопись Туманского). Ленинград, 1930.

Фахреддин Сафарли

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КОВРОТКАЧЕСТВА В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассматривается история развития ковроткачества в Нахчыване. Отмечается, что ковроткачество в Азербайджане появилось за несколько веков до нашей эры, в раннем средневековье превратилось в самостоятельную ремесленную отрасль. Развитое овцеводство, наличие богатых запасов растительных красителей оказывало значительное влияние на развитие ковроткачества. В статье также рассмотрен вопрос Нахчыванских ковров, которые хранятся в иностранных музеях и коллекциях.

Ключевые слова: *Нахчыван, ковер, музей, средние века.*

Fakhraddin Safarli

**FROM DEVELOPMENT HISTORY OF CARPET
WEAVING IN NAKHCHIVAN**

Development history of the carpet weaving in Nakhchivan is considered in the paper. It is noted that carpet weaving in Azerbaijan appeared several centuries before our era, in the early Middle Ages became an independent handicraft industry. Developed sheep breeding, presence of rich reserves of vegetable colors influenced the development of carpet weaving considerably. Also the problem of Nakhchivan carpets that are stored in foreign museums and collections is considered in the paper.

Key words: *Nakhchivan, carpet, museum, Middle Ages.*